

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ. Ֆրանսիացի հայագետներ (XIX–XX դարեր), խմբագիր Բան. գիտ. դոկտոր Անուշավան Զաքարյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2018, 703 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աելիտա Դոլուխանյանի շուրջ 20-ամյա ջանադիր աշխատանքի արդյունք «Ֆրանսիացի հայագետներ (XIX–XX դարեր)» մենագրությունն իր բովանդակությամբ և հարցերի ընդգրկուն շրջանակով նախադեպը չունեցող աշխատանք է: Այս մեծածավալ ուսումնասիրությունը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի և Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ՝ ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի օժանդակությամբ՝ Ֆրանկոֆոնիայի 17-րդ միջազգային գագաթաժողովի շրջանակներում: Խմբագիրը «Պատմաբանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Անուշավան Զաքարյանն է:

Հիմնելով «Եվրոպացի հայագետներ» մատենաշարը՝ Ա. Դոլուխանյանը մենագրություններով, հոդվածներով, ռադիո և հեռուստահաղորդումներում գիտական հանգամանալի մեկնաբանություններով ներկայացրել է եվրոպական հայագիտության, թերևս, ամենածանրակշիռ մասի՝ ֆրանսիացի հայագետների գործունեությունը¹: Լույս են տեսել Ա. Դոլուխանյանի ուսումնասիրությունների գիտական նորույթն ու արժեքն ընդգծող հաղորդումներ և գրախոսություններ²:

¹ «Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն հայագետ» (Երևան, 2002), «Վիկտոր Լանգլուան հայագետ» (Երևան, 2003), «Էդուարդ Դյուրրիեն հայագետ» (Երևան, 2004), «Ֆրեդերիկ Ֆելդին հայագետ» (Երևան, 2008), «Ֆրեդերիկ Մակլերը հայագետ» (Երևան, 2011), «Մեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր» (Երևան, 2014):

² Տե՛ս Ա. Զաքարյան. Աելիտա Դոլուխանյան. Ֆրեդերիկ Մակլերը հայագետ, «Եվրոպացի հայագետներ» մատենաշար, VI, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2011, 222 էջ.– ՊԲՀ, 2011, -3, էջ 241–246: Մ. Մխիթարյան. Աելիտա Դոլուխանյան. Ֆելիքս Ներ և հայ քրիստոնեական մատենագրությունը. Երևան, «Արտագերս» հրատ., 2001, 92 էջ, Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն հայագետ. Երևան, «Հայինֆո-Արտագերս» հրատ., 2002, 115

Այս առումով ֆրանսիացի հայագետների գիտական վաստակն ամփոփող այս մենագրությունն սպասված էր:

Գրքում յոթ առանձին ծավալուն բաժիններով և բազմաճյուղ ենթաբաժիններով դիտարկված են անցյալի և արդի անվանի հայագետներ Մեն-Մարտենի (1791–1832), Վիկտոր Լանգլուայի (1829–1869), Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի (1802–1880), Էդուարդ Դյուլոբրիեի (1807–1881), Ֆրեդերիկ Մակլերի (1869–1938), Ֆրեդերիկ Ֆեյդի (1908–1991), Ժան-Պիեռ Մահեի (ծն. 1944 թ.) կյանքն ու գործը: Ամեն առանձին բաժին ունի օտարալեզու՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն կամ անգլերեն, առաջաբան ու ամփոփում և գրականության հարուստ ցանկեր: Նորություն է Ա. Դոլուխանյանի անդրադարձը Ժան-Պիեռ Մահեի գիտական դիմանկարին, որը ներկայացված է “Գրիգոր Նարեկացու “Մատյան ողբերգության” գիտական նոր մեկնաբանում” և “Հայաստանի պատմական ճշմարտությունը ըստ Աննի և Ժան-Պիեռ Մահեների” (ֆրանսերեն) խորագրերը կրող մասերում:

Օտարալեզու հայագետների երկերը հայերեն թարգմանելը և դրանք հայագիտության տարբեր ճյուղերում ընդգրկելը ռազմավարական նշանակության խնդիրներ է լուծում և խիստ հրատապ է: Ֆրանսիացի հայագետների աշխատությունները հիմնականում հայերեն թարգմանված չեն. ներկայացվող մենագրությունը բնագրային զուգադիր թարգմանություններով, առանձին հայագետների ժառանգության կարևոր տեղիների հայերեն փոխադրություններով սկզբնաղբյուրի արժեք ունի և կարող է նոր պրպտումների ու թարգմանությունների սկիզբ դառնալ: Հայագիտության նվիրյալների կյանքի և գործունեության նկարագրություն-քննությունը հնարավորություն է տվել ներկայացնելու նաև հայ ժողովրդի կյանքի պատմաքաղաքական, մշակութային դրսևորումները որպես համաշխարհային քաղաքակրթության կարևոր մաս. սա՛ է բազմիցս ակնարկում Ա. Դոլուխանյանն իր մենագրության մեջ, և սա՛ է նրան հատկապես հիացնում ֆրանսիական հայագիտության մեջ:

Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Մեն-Մարտենի ջանքերով քննության նյութ են դարձել հայագիտության համար կենսական կարևորություն ունեցող գրեթե բոլոր ճյուղերը՝ աղբյուրագիտություն, բնագրագիտություն, պատմագրություն, բանահյուսություն, գրականություն, դրամագիտություն, տոմարագիտություն, վիմագրություն, տեղագրություն և այլն:

Ա. Դոլուխանյանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ֆրանսիական հայագիտությունը ինքնանպատակ չէր, այլ համակարգված մի դպրոց՝ աստիճանաբար ձևավորվող ավանդույթներով, խնդիրներով, ծրագրերով, որի

սկզբնավորողը Մեն-Մարտենն է: Այս դպրոցի հաջողությունները պատմաքաղաքական գործոններից զատ (ֆրանսերենը որպես գրոց լեզու մեծապես նպաստեց դրան) պայմանավորված էին նաև մի ներքին խթանով. դա սաների կողմից ուսուցչի աշխատանքն ամեն կերպ ավարտին հասցնելու մղումն էր, որն ընդգծում է Ա. Դոլուխանյանը: «Ֆրանսիացի հայագետներ (XIX–XX դարեր)» աշխատությունը հնարավորություն է տալիս ֆրանսիական հայագիտական դպրոցը գնահատել իր զարգացման օրինաչափությունների մեջ:

Հայագիտության ակունքներում կանգնած ֆրանսիացի գիտնականները կարևորել են հայ ժողովրդի կյանքը, պատմությունը և մշակույթն ընդհանուր գծերով ներկայացնելը: Մենագրության մեջ ընդգրկված գրեթե բոլոր երախտավորներն ունեն հայ ժողովրդի պատմական դիմանկարն արտացոլող ուսումնասիրություններ. Մեն-Մարտենի «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկհատորյակը (Փարիզ, 1818–1819) բաց է անում Հայաստանի պատմական անցյալի դռները ողջ Եվրոպայի առաջ: Այս աշխատությամբ Մեն-Մարտենը հիմնավորում է հայագիտության կարևորությունը Ֆրանսիայում: Վ. Լանզլուայի՝ Մխիթարյան միաբանությանը նվիրված աշխատությունը և գրքի երկրորդ մասը՝ «Ակնարկ Հայաստանի պատմության և գրականության» (Վենետիկ, 1869), Էդ. Դյուլորիեի «Հայերը» ուսումնասիրությունը ռուսերենով (Թիֆլիս, 1854), Ֆր. Մակլերի «Հայաստանի շուրջը» հոդվածների ժողովածուն (Փարիզ, 1917), «Կիլիկիայի շուրջը. Ջեյթուն (Համառոտ պատմություն հայկական ազգագրության» հետազոտությունը, նոր ժամանակների հայագետներից Ժան-Պիեռ Մահեի «Հայաստանը դարերի ապացույց» (2001), «Հայաստանի պատմություն» (2012) աշխատությունները եվրոպացի ընթերցողի համար գիտականորեն հիմնավորում են՝ ո՞վ է հայը, ի՞նչ արժեքներ է կերտել այս ժողովուրդը, ի՞նչ միջավայրում է նա ստեղծագործել:

Հայ ժողովրդի մշակութային գանձերն աշխարհին ներկայացնելու և համաշխարհային պատմության ու մշակույթի մեջ հայ ժողովրդի դերն ընդգծելու լավագույն ուղին ֆրանսիացի հայագետները համարել են պատմական ստույգ աղբյուրների գիտական թարգմանությունները: Հայ պատմագրական ժառանգությունը մեծ մասամբ թարգմանված ու ծանոթագրված է ֆրանսիական հայագետների կողմից, և նրանցից յուրաքանչյուրն իր մասն ունի այս շնորհակալ գործում: Մեն-Մարտենի անկատար մնացած երազանքը՝ ունենալ հայ պատմիչների գրադարան, հետևողականորեն իրականացրին իր սաները՝ թարգմանելով և հրատարակելով թե՛ ուսուցչի անավարտ գործերը (Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության ֆրանսերեն ոչ ամբողջական թարգմանությունը լրացրեց Մ.

Բրոսսեն)³, թե՛ նոր թարգմանություններ կատարելով: Վ. Լանգլուան հրատարակում է Գրիգոր Մազիստրոսի 83 թղթերը, V դ. հայ պատմիչներին երկու հատորով, Սմբատ Գունդատարլի և Միքայել Ասորու երկերը: Բրոսսեն ամենաբեղունն ու հաջողակն էր. նա հրատարակում է 13 անուն պատմիչների երկեր՝ համապատասխան ծանոթագրություններով: Էդ. Դյուլորիեի երազանքը՝ հրատարակել հայ պատմիչներին 8 հատորով, ևս անկատար է մնում: Ժան-Պիեռ Մահեն թարգմանում է Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմություն” աշխատությունը:

Ա. Դոլուխանյանը վերհանում է նաև ֆրանսիացի հայագետների ուսումնասիրությունների մասնավոր, սակայն շատ կարևոր շրջանակները: Սեն-Մարտենի գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում էին հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը: Նա Արշակունի արքայական տոհմի պատմությունը քննելով ցույց է տալիս, որ ամենաերկարակյացը հայ Արշակունիներն էին: Վ. Լանգլուան հայկական դրամների ուսումնասիրությամբ հիմնավորում է դրամագիտությունը Ֆրանսիայում: Այս գործը շարունակում է Բրոսսեն՝ ուսումնասիրության շրջանակ ընդգրկելով նաև վրացական դրամները: Վ. Լանգլուան իր ուշադրությունն ուղղում է դեպի Գիլիկյան Հայաստանի պատմությունն ու մշակույթը: Բոլորովին նոր խոսք էր հեղինակի՝ XIII–XIV դդ. հայ դիվանագիտության պատմության ուրվագիծը, որն իր արդիականությունը չի կորցրել առ այսօր: Պատմամշակութային կապերի քննության առումով խիստ արդիական է նաև հայ ժողովրդի կյանքում խաչակիրների ունեցած դերի ճշգրտումը: Այդ հարցերին անդրադարձել է Էդ. Դյուլորիեն իր “Հավաքումն խաչակիրների պատմիչների, հայկական վավերագրեր” (Փարիզ, 1869) աշխատության մեջ: Ֆր. Մակլերը պատմամշակութային կապերի քննության համար կարևորում և ուսումնասիրության դաշտ է բերում հայ գաղթօջախների պատմությունը՝ հեղինակելով “Հայաստանը և Դրիմը” (Փարիզ, 1930) աշխատությունը: Ֆր. Ֆեյդին գործում է իսկական գիտական սխրանք թարգմանելով “Մասունցի Դավիթ” էպոսը (Փարիզ, 1964), որին կցված գիտական ծանոթագրություններն ունեն առանձին մենագրության արժեք և ցույց են տալիս Ֆեյդի-Բանագետի խորափանցությունն ու գիտական պաշարը: Ժան-Պիեռ Մահեն նորովի է թարգմանում Գրիգոր Նարեկացու հանճարեղ “Մատյան ողբերգության” երկը և գրողի աշխարհայացքը քննում բոլորովին նոր մոտեցմամբ:

³ Այս գործն առ այսօր արդիական է, քանի որ Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության քննական բնագիր չունենք: ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Աբրահամյանի աշխարհաբար փայլուն թարգմանության համար (Սյունիքի պատմություն, Երևան 1986) Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի թարգմանությունը ելակետային է եղել:

Տրանսիական հայագիտական դպրոցն իր գործունեության հենց սկզբից խիստ կարևորել է միջնադարյան հայ մշակույթի, թերևս, ամենակարևոր հուշարձանը՝ հայ գրչագիր մատյանները, որոնց հետ աշխատանքը պահանջում էր ձեռագրագիտական և աղբյուրագիտական հմտություններ: Փարիզի Ազգային գրադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն մեծապես նպաստում էր այդ գործին: Հայագետներն անընդհատ կապի մեջ էին նաև հայագիտական բոլոր հայտնի կենտրոնների հետ: Նրանք ստանում էին ձեռագրերի պատճեններ, կազմում ցանկեր, ընդօրինակում հիշատակարաններ՝ շրջանառության մեջ էին դնում ձեռագիր աղբյուրներից քաղած կարևոր տեղեկությունները՝ անմասն չմնալով նաև ձեռագրացուցակների կազմման աշխատանքներից: Մարի Ֆելիստե Բրոսսեն կազմեց Էջմիածնի գրատան ռուսերեն-ֆրանսերեն երկլեզվյան ցուցակը (Ս. Պետերբուրգ, 1840), 1908 թ. Ֆ. Մակլերը՝ Փարիզի Ազգային գրադարանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը՝ առաջաբանով և ծանոթագրություններով⁴: Իսկ Ֆր. Ֆելդին հմայիլների իր ուսումնասիրությանը զուգահեռ կազմեց նաև հմայիլների ձեռագրերի ցուցակ ու դասակարգեց դրանք:

Տրանսիացի հայագետները ճամփորդել են. նրանցից շատերը տեսել էին ճարտարապետական այն կառույցները՝ հատկապես վանքերն ու գրադարանները, եկեղեցիները, պատմական վայրերն ու անձանց, որոնց մասին խոսում էին: Ա. Դոլուխանյանի աշխատությունն այս առումով ևս շահեկան նյութ է երևան հանում ուղևորությունների արդյունք հանդիսացող ամեն զեկույցի, հաղորդման կամ հրապարակման բնագիրը գրեթե հարազատորեն ներկայացնելով: Դրանք պարունակում են գիտական արժեք ունեցող տեղեկություններ և լրացնում այլ աղբյուրներից ունեցած մեր գիտելիքները: Ուշագրավ են հատկապես Բրոսսեի Հաղպատ ու Սանահին վանքերին նվիրված և Ֆր. Մակլերի “Բաղեշի Աստվածամոր տաճարը” ուսումնասիրությունները: Այս աշխատությունները չեն կորցրել իրենց գիտական նշանակությունը և կարող են օգտակար լինել գրչության կենտրոնների, միջնադարյան հայ մատենադարանների ուսումնասիրության գործում:

Կրթության գործն ու նրա գիտական հիմնավորման անհրաժեշտությունը չեն վրիպել Ֆր. Մակլերի, Ֆր. Ֆելդիի ուշադրությունից: Եվ դա պարզ է, քանի որ հայագիտական նոր սերնդին անհրաժեշտ էին հայերենին տիրապետող սասներ,

⁴ “Տրանսիան Արեւմուտքում եղաւ այն երկիրը, որը ամենից վաղ ներգրավվեց այդ փնտրտուքի (իմա՛ հայերեն ձեռագրերի) մէջ”. տե՛ս Manuscripts arméniens de la Bibliothéque nationale de France, Catalogue, Raymond H. Knvorkian et Armén Ter-Stnpanian, Avec la collaboration de Bernard Outtier et Gunvorg Ter-Vardanian, Paris, 1998, p. XXIV. Նկատենք՝ Փարիզի Ազգային գրադարանի նոր՝ 1998 թ. լույս տեսած ցուցակն սկսվում է Ֆր. Մակլերի ցուցակի մասին նշումով. տե՛ս նույն տեղում, էջ XXI:

Ֆրանսիական հայագիտական դպրոցը պետք է լուծեր սերնդափոխության խնդիր ևս: Ֆր. Մակլերը հեղինակում է “Հայ գրականության քրեստոմատիան” (Փարիզ, 1932), Ֆր. Ֆեյդին՝ “Հայոց լեզվի դասագիրքը” (Փարիզ, 1969): 1912 թ. Փարիզում լույս է տեսնում Ֆր. Մակլերի դասախոսությունը՝ նվիրված Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցի հայոց լեզվի ամբիոնի պատմությանը. սա միաժամանակ նաև ֆրանսիական հայագիտության ընթացքը ներկայացնող դասախոսություն էր: Նոր շրջանի հայագետները անմասն չէին նաև ժամանակակից հայոց պատմության և գրականության իրողությունները գնահատելիս. Ֆր. Մակլերը, Ֆր. Ֆեյդին և Ժան-Պիեռ Մահեն իրենց աշխատություններում դատապարտել են թուրքական հայաջինջ քաղաքականությունը Առաջին համաշխարհայինի և հետագա տարիներին, առանձին ուսումնասիրություններ նվիրել Խ. Աբովյանի կյանքին ու գործին, Երվանդ Օտյանին, Հակոբ Պարոնյանին:

Ա. Դոլուխանյանի աշխատությունը վկայում է՝ ֆրանսիական հայագիտությունը հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը գնահատում է որպես համաշխարհայինի լուսավոր և հարուստ, սակայն Եվրոպային տակավին անհայտ մաս: Այդ մշակույթը դեռ ասելիք ունի և կարևոր է “մարդկության ընդհանուր պատմությունը” ճիշտ պատկերացնելու համար: Ներկայացվող մենագրությունը նաև Ա. Դոլուխանյանի մտորումների արդյունքն ու ամփոփումն է համաշխարհային պատմության մեջ հայ ժողովրդի ունեցած դերի վերաբերյալ: Այն ունի թե՛ գիտական և ճանաչողական, թե՛ ազգային ու քաղաքական արժեք:

Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեին տված Ա. Դոլուխանյանի գնահատականը բնութագրում է հե՛նց ֆրանսիական հայագիտությունը. այն “շնչում է բարությանը, անցյալի նշանավոր գործիչների լավագույն գործերի գնահատմամբ, մարդկային դարավոր իմաստությունը պահպանելու մտահոգությամբ” (էջ 318):

“Ֆրանսիացի հայագետներ (XIX–XX դարեր)” աշխատությունը Ա. Դոլուխանյանի երախտագիտության տուրքն է հայ ժողովրդի մշակույթն ըստ արժանվույն և իրական փայլով ներկայացնող ֆրանսիացի հայագետների պայծառ սերնդին:

Ուստի, ցանկալի է առաջիկայում մենագրությունը հրատարակված տեսնել նաև ֆրանսերեն լեզվով: Վստահորեն կարելի է ասել, որ Ա. Դոլուխանյանի կոթողային այս ուսումնասիրությունն արժանի է պետական պարգևի: